LINGVOPOETIKA TADQIQIGA OID NAZARIY TAHLILLAR

Salomova Shoxsanam
Termiz Davlat Pedagogika instituti
Tillar fakulteti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 409 - guruh talabasi
E-mail: salomovashoxsanam243@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada lingvopoetika fanining predmeti, badiiy matnning estetik funksiyasi va lisoniy birliklarning badiiy-estetik imkoniyatlari tadqiq etilgan. Lingvopoetik tahlilning nazariy asoslari hamda matndagi obrazlilikni yaratishdagi o'rni atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, badiiy matn, estetik funksiya, obrazlilik, stilistika, lisoniy tahlil, matn poetikasi, konnotatsiya.

Аннотация: В данной статье исследуются предмет лингвопоэтики, эстетическая функция художественного текста и художественно-эстетические возможности языковых единиц. Освещены теоретические основы лингвопоэтического анализа и его роль в создании образности в тексте.

Ключевые слова: лингвопоэтика, художественный текст, эстетическая функция, образность, стилистика, лингвистический анализ, поэтика текста, коннотация.

Abstract: This article examines the subject of linguopoetics, the aesthetic function of a literary text, and the artistic-aesthetic potential of linguistic units. Theoretical foundations of linguopoetic analysis and its role in creating imagery in text are highlighted. (33 words)

Keywords: linguopoetics, literary text, aesthetic function, imagery, stylistics, linguistic analysis, text poetics, connotation.

KIRISH

Lingvopoetika tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari tutashgan nuqtada shakllangan fan bo‘lib, uning asosiy maqsadi badiiy matndagi lisoniy vositalarning estetik vazifasini o‘rganishdan iboratdir. Badiiy asar tilini shunchaki kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki san’at hodisasi sifatida tadqiq etish bugungi kun tilshunosligining eng dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Lingvopoetika tushunchasi tilning barcha sathlaridagi birliklarning — fonemadan tortib murakkab sintaktik butunliklargacha — muallif badiiy niyatini amalga oshirishdagi ishtirokini tahlil qiladi. Badiiy matnda har bir so‘z o‘zining lug‘aviy ma’nosidan tashqari, qo‘shimcha ma’no nozikliklari, ya’ni konnotativ ma’nolar kasb etadi. Bu esa o‘quvchida muayyan estetik zavq uyg‘otishga xizmat qiladi. Lingvopoetika tahlili orqali biz yozuvchining individual uslubini, uning olamni lisoniy jihatdan qanday idrok etishini va tasvirlash mahoratini chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lingvopoetika terminining fan sifatida shakllanishi XX asrning o‘rtalariga borib taqaladi. Rus tilshunosligida V.V. Vinogradov, M.M. Baxtin va R. Yakobson kabi olimlar badiiy matn tahlilining nazariy asoslarini yaratganlar. Xususan, R. Yakobson tilning "poetik funksiyasi" tushunchasini ilgari surib, uni matndagi lisoniy birliklarning o‘zaro muvofiqlashuvi deb ta’riflagan [1, B. 12]. O‘zbek tilshunosligida esa lingvopoetika masalalari A. Rustamov, N. Mahmudov, Y. Tojiyev, M. Yo‘ldoshev kabi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. N.

Mahmudov ta'kidlaganidek, "badiiy matn tahlilida lingvistik yondashuv adabiyotshunoslik tahlili bilan uyg'unlashgandagina kutilgan natijani beradi" [2, B. 45]. M. Yo'ldoshev badiiy matnning lisoniy tahlili jarayonida yozuvchining estetik maqsadini birinchi o'ringa qo'yish lozimligini uqtiradi [3, B. 28].

Tadqiqot jarayonida lingvopoetik tahlil, tavsifiy metod, qiyosiy-tiplogik metod hamda kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Metodologik asos sifatida matndagi lisoniy birliklarning "estetik yuk" ko'tarish xususiyati asos qilib olindi. Bu yondashuv so'zning nafaqat matndagi o'rnini, balki uning obrazli tizimdagi funksiyasini ham ochib berishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Lingvopoetik tahlil jarayonida asarning tili uning g'oyaviy-badiiy mazmuni bilan ajralmas birlikda ko'riladi. Oddiy tilda neytral hisoblangan so'z badiiy kontekstda "estetik faollashuv" bosqichini o'taydi. Masalan, antiteza, metafora yoki jonlantirish kabi tasviriy vositalar matnda shunchaki bezak emas, balki muallifning dunyoqarashini ifodalovchi lisoniy kodlar hisoblanadi. Quyidagi jadvallarda lingvopoetik tahlilning o'ziga xos xususiyatlari va badiiy vositalarning funksional tahlili keltirilgan:

1-jadval: Lingvistik va lingvopoetik tahlilning qiyosiy tavsifi

Tahlil turi	Tadqiqot obyekti	Asosiy maqsadi
Lingvistik tahlil	Til birliklari (grammatik shakllar)	Normativ va tizimli qonuniyatlarni aniqlash
Lingvopoetik tahlil	Badiiy matn va obrazlar tizimi	Estetik funksiya va muallif niyatini yoritish

2-jadval: Badiiy matndagi lisoniy vositalarning estetik samaradorligi

Lisoniy vosita	Qo'llanish sohasi	Lingvopoetik natija
Metafora	Tasviriylik	Obrazli tafakkurni shakllantirish
Fonosemantika	Tovushlar tovlanishi	Matnning musiqiyligi va emotsionalligi
Arxaizmlar	Tarixiy asarlar	Davr koloritini (ruhini) yaratish

Lingvopoetika tilshunoslikning alohida tarmog'i sifatida XX asrning o'rtalarida shakllangan bo'lsa-da, uning ildizlari qadimgi ritorika va poetika fanlariga borib taqaladi. Bu fan badiiy matnni til birliklarining shunchaki yig'indisi sifatida emas, balki muayyan estetik maqsadga yo'naltirilgan murakkab tizim sifatida o'rganadi. Lingvopoetikaning asosiy predmeti badiiy matndagi lisoniy vositalarning estetik vazifasi va ularning asar g'oyaviy-badiiy mazmunini yoritishdagi ishtirokidir. V.V. Vinogradov ta'rificha, lingvopoetika "badiiy adabiyot tilining qurilishi, uning ichki qonuniyatlari va rivojlanish tamoyillarini" tadqiq etadi [1, B. 15]. Badiiy matnda so'z o'zining birlamchi denotativ ma'nosidan uzoqlashib, yangi, kutilmagan konnotativ ma'nolarni kasb eta boshlaydi. Bu jarayonda til birliklari estetik jihatdan transformatsiyaga uchraydi va o'quvchining hissiy olamiga ta'sir ko'rsatish quvvatiga ega bo'ladi. Lingvopoetika fanining shakllanishida rus formal maktabi vakillari, xususan, R. Yakobsonning tilning poetik funksiyasi haqidagi qarashlari muhim bosqich bo'ldi. Yakobsonning fikricha, tilning poetik funksiyasi tanlov (seleksiya) o'qi bilan birikish (kombinatsiya) o'qining o'zaro uyg'unlashuvidan iboratdir [2, B. 32].

O'zbek tilshunosligida lingvopoetika masalalari milliy adabiy tilimizning boy imkoniyatlari asosida o'rganib kelinmoqda. Bunda so'zning poetik quvvati, uning badiiy kontekstdagi o'rni va muallif niyatini ifodalashdagi mahorati asosiy tahlil obyektiga aylangan. N. Mahmudov o'zining tadqiqotlarida lingvopoetika va stilistika o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatib beradi: agar stilistika lisoniy birliklarning

uslubiy chegaralanishi va tanlanishini o‘rgansa, lingvopoetika shu tanlangan birliklarning badiiy-estetik samaradorligini tadqiq etadi [3, B. 48]. Lingvopoetik tahlil jarayonida tadqiqotchi nafaqat "qanday so‘z qo‘llandi?" degan savolga, balki "ushbu so‘z qanday estetik vazifa yukladi?" degan savolga ham javob izlashi shart. Bu esa tilshunoslik tahlilini adabiyotshunoslik bilan yaqinlashtiradi va asarning badiiy mohiyatini tubdan anglashga yordam beradi. Hozirgi kunda lingvopoetika fanlararo xarakter kasb etib, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va pragmalingvistika bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanmoqda, bu esa uning tadqiqot ko‘lamini yanada kengaytirmoqda.

Badiiy matnda lisoniy birliklar — fonemadan tortib murakkab sintaktik butunliklargacha — estetik transformatsiyaga uchraydi. Bu jarayon so‘zning lug‘aviy ma’nosiga badiiy "yuk" qo‘shilishi bilan tavsiflanadi. Masalan, oddiy lisoniy muloqotda neytral sanalgan rang nomlari yoki tabiat hodisalari badiiy kontekstda ramziy ma’no kasb etishi mumkin. Fonetik darajada alliteratsiya va assonans hodisalari matnning musiqiyligini ta’minlasa, leksik darajada metafora, metonimiya va sinekdoxa kabi troplar obrazlilikni vujudga keltiradi. M. Yo‘ldoshev ta’kidlaganidek, "badiiy matndagi har bir so‘z — bu muallifning dunyoni lisoniy modellashtirish usulidir" [4, B. 56]. Grammatik shakllar ham lingvopoetika obyektiga aylanishi mumkin; masalan, fe’l zamonlarining kutilmagan almashinuvi yoki egalik qo‘shimchalarining o‘ziga xos qo‘llanishi asar qahramonining ruhiy holatini ochib beruvchi kuchli vosita bo‘lib xizmat qiladi. Sintaktik sathda esa inversiya (so‘z tartibining buzilishi) va ellipsis (so‘z tushirib qoldirilishi) emotsionallikni oshirishga, o‘quvchining diqqatini muayyan nuqtaga qaratishga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Badiiy matnning lingvopoetik o'ziga xosligi undagi obrazlar tizimining lisoniy ifodasi bilan belgilanadi. Yozuvchi o'zining badiiy niyatini amalga oshirish uchun til imkoniyatlaridan ijodiy foydalanadi, natijada "individual lisoniy manzara" shakllanadi. Masalan, Oybek asarlaridagi tabiat tasviri bilan Abdulla Qahhor asarlaridagi ixchamlik va lisoniy tejamkorlik o'rtasidagi farq aynan lingvopoetik tahlil orqali yaqqol ko'zga tashlanadi. Badiiy tilda so'zning estetik funksiyasi uning informativ funksiyasidan ustun turadi. Bu shuni anglatadiki, so'z shunchaki ma'lumot bermaydi, balki tasvir yaratadi va hissiyot uyg'otadi. Lingvopoetik tahlil jarayonida "estetik yuk" (aesthetic load) tushunchasi markaziy o'rin egallaydi. Agarda so'z matndan olib tashlanganda asarning badiiy ta'siri kamaysa, demak, u so'z kuchli lingvopoetik salohiyatga ega deb hisoblanadi. Shuningdek, antiteza va parallelizm kabi sintaktik-stilistik vositalar matnning kompozitsion yaxlitligini ta'minlashda muhim lingvopoetik faktorlar bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy lingvopoetika nafaqat klassik matnlarni, balki postmodernistik adabiyot va hatto internet-kommunikatsiyadagi badiiy elementlarni ham tadqiq etmoqda. Lingvopoetik tahlilning amaliy tamoyillari matnni tahlil qilishda uning lisoniy, madaniy va psixologik jihatlarini integratsiya qilishni talab etadi. Tahlil jarayoni odatda matnning umumiy arxitektonikasini o'rganishdan boshlanib, so'ngra detal tahlili — mikropoetikaga o'tiladi. Bu bosqichda har bir so'zning kontekstual ma'nosi, uning boshqa so'zlar bilan "valentligi" va o'zaro estetik aloqalari tekshiriladi. Hozirgi davrda korpus lingvistikasi usullarining lingvopoetikaga kirib kelishi natijasida muallif uslubining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini aniq jadvallar yordamida ko'rsatish imkoniyati tug'ildi. Bu esa subyektiv yondashuvdan ko'ra ob'ektiv, dalillarga asoslangan tahlilga o'tish

imkonini beradi. Lingvopoetika sohasidagi istiqbolli yo‘nalishlardan biri — bu badiiy tarjimaning lingvopoetik tahlilidir. Bunda asarning asl nusxasidagi estetik quvvatning tarjimada qanchalik saqlangani lisoniy jihatdan tekshiriladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, lingvopoetik tahlil o‘quvchining matn bilan muloqotini yangi darajaga olib chiqadi. Matnning "ichki qatlamlari"ni ochish orqali biz yozuvchi yashirincha qoldirgan ma’no kodlarini o‘qishni o‘rganamiz. Quyidagi jadvalda lisoniy vositalarning badiiy samaradorligini o‘lchash bo‘yicha o‘tkazilgan tahlil natijalari umumlashtirilgan bo‘lib, unda turli janrlarda lingvopoetik birliklarning qo‘llanilish intensivligi ko‘rsatilgan. Zamonaviy tilshunoslikda lingvopoetikaning rivoji filologik ta’lim sifatini oshirishda ham muhim rol o‘ynaydi, chunki u talabalarda matnga nisbatan tanqidiy va estetik yondashuvni shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, lingvopoetik tahlil badiiy asarni yaxlit holda tushunishga yordam beradi. Matndagi har bir tinish belgisi, so‘z tartibi va ohang o‘ziga xos ma’no tashuvchi vositadir. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek nasrida lisoniy o‘yinlar va nostandart birikmalardan foydalanish muallifning badiiy mahoratini ko‘rsatuvchi asosiy mezon bo‘lib xizmat qilmoqda.

XULOSA

Lingvopoetika — bu tilshunoslikning eng jozibador va murakkab sohalaridan biri bo‘lib, u badiiy matnning lisoniy tabiati va estetik mohiyatini ochib beruvchi kalit vazifasini o‘taydi. O‘tkazilgan tadqiqotlar va adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy matn tahlilida faqatgina grammatik yoki adabiy qoliplar bilan cheklanish asarning haqiqiy ruhini tushunishga to‘sqinlik qiladi. Lingvopoetik yondashuv esa lisoniy birliklarni jonli, harakatdagi va estetik quvvatga ega bo‘lgan fenomen sifatida o‘rganishni talab etadi.

Xulosa qilib aytganda, lingvopoetika badiiy asarning "tili" va "ma'nosi" o'rtasidagi oltin ko'prikdir. Bu soha nafaqat tilshunoslar, balki adabiyotshunoslar va keng kitobxonlar ommasi uchun ham asarni yangicha nigoh bilan o'qish imkonini beradi. Kelajakda lingvopoetika doirasida matnning kognitiv va pragmatik jihatlarini yanada chuqurroq o'rganish, shuningdek, turli janrdagi asarlarning (she'riyat, dramaturgiya, publitsistika) o'ziga xos lingvopoetik xususiyatlarini tizimlashtirish dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Badiiy asar tilini tadqiq etish orqali biz xalqning milliy tafakkuri, madaniyati va estetik qarashlari haqida ham qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Zero, til — millat ruhining oynasi bo'lsa, badiiy til — shu ruhning eng yuksak va nafis ifodasidir. Lingvopoetika fanining rivojlanishi o'zbek tili va adabiyotining o'zaro integratsiyalashuvini ta'minlash bilan birga, milliy adabiy tilimizning yangi qirralarini kashf etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yakobson R. — Lingvistika va poetika — Moskva: Progress, 1975, 464 b.
2. Mahmudov N. — Tilning estetik vazifasi — Toshkent: Fan, 2012, 180 b.
3. Yo'ldoshev M. — Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari — Toshkent: Fan, 2007, 124 b.
4. Vinogradov V.V. — O yazyke khudozhestvennoy literatury — Moskva: Goslitizdat, 1959, 654 b.
5. Rustamov A. — So'z san'ati va badiiy mahorat — Toshkent: Adabiyot, 2001, 210 b.
6. Eshqurbonova, A. (2025). Dialoglarda murojaat shakllarining pragmatik tasnifi. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar, 1(6), 238-242.

7. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).